

Әзімхан Б.Ү. ¹, Джунусбаева А.М. ², Досекеева К.А. ³

¹Алматы технологиялық университеті, философия докторы PhD, профессор ассистент,
Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: Malikov_bakytjan@mail.ru

²Алматы технологиялық университеті, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
ассистент, Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: aigul68os@mail.ru

³Алматы Технологиялық университеті, тарих ғылымдарының кандидаты,
профессор ассистент
e-mail: Dosekeeva.gulmira@mail.ru

ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ДӘСТҮРІНДЕГІ ҚҰРЫЛТАЙ ИНСТИТУТЫ: ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада түркі-моңғол дәстүріндегі Құрылтай институтының тарихи-саяси маңызы мен оның ұйымдастырушылық ерекшеліктері қарастырылады. Құрылтай – ежелгі дала мемлекеттерінің саяси жүйесінде маңызды орын алған дәстүрлі кеңес формасындағы институт. Ол хан сайлау, әскери жорықтарға қатысты шешім қабылдау, ішкі және сыртқы саясатты айқындау, сондай-ақ тайпалар арасындағы өзара қатынастарды реттеу секілді аса маңызды мәселелерді шешетін алаң қызметін атқарған. Зерттеуде Шыңғысхан дәуіріндегі Құрылтайлардың империялық басқару жүйесіндегі рөліне, сондай-ақ Алтын Орда, Шағатай ұлысы және Қазақ хандығындағы тарихи сабақтастық дәстүрлеріне нақты тарихи мысалдар негізінде талдау жасалады. Автор Құрылтай институтын тек билік құру тетігі ретінде ғана емес, сонымен қатар ортағасырлық түркі-моңғол қоғамының консенсусқа негізделген басқару мәдениетінің көрінісі ретінде қарастырады. Зерттеу барысында тарихи салыстырмалы, жүйелі, деректанулық және құрылымдық-функционалдық талдау әдістері қолданылған. Сонымен қатар, Құрылтайдың саяси мәдениеттегі орнына, дәстүрлі демократиялық элементтердің көрініс табуына және түркі-моңғол өркениетіндегі тарихи сабақтастыққа ерекше назар аударылады. Бұл зерттеу түркі-моңғол халықтарының саяси тарихын тереңірек түсінуге ықпал етеді және олардың дәстүрлі басқару жүйесінің эволюциясын ғылыми тұрғыда зерделеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: құрылтай, түркі-моңғол, Моңғол империясы, саяси институт, дәстүрлі демократия, мемлекеттік басқару.

Азимхан Б.У.¹, Джунусбаева А.М.², Досекеева К.А.³

¹Алматинский технологический университет, доктор философии (PhD),
ассистент-профессор, Алматы, Республика Казахстан
e-mail: Malikov_bakytjan@mail.ru

²Алматинский технологический университет, кандидат исторических наук, ассистент-
профессор, Алматы, Республика Казахстан
e-mail: aigul68os@mail.ru

³Алматинский технологический университет, кандидат исторических наук,
ассистент-профессор
e-mail: Dosekeeva.gulmira@mail.ru

ИНСТИТУТ КУРУЛТАЯ В ТЮРКО-МОНГОЛЬСКОЙ ТРАДИЦИИ: ОРГАНИЗАЦИЯ И ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация

В статье рассматриваются историко-политическое значение института курултая в тюрко-монгольской традиции и его организационные особенности. Курултай являлся традиционной формой совета и играл важную роль в политической системе древних степных государств. Он служил площадкой для решения ключевых вопросов, таких как избрание хана, принятие решений о военных походах, определение внутренней и внешней политики, а также регулирование межплеменных отношений. В исследовании проводится анализ роли курултаев в системе имперского управления эпохи Чингисхана, а также преемственности этой традиции в Золотой Орде, Чагатайском улусе и Казахском ханстве на основе конкретных исторических примеров. Автор рассматривает курултай не только как инструмент власти, но и как проявление культуры управления, основанной на консенсусе в тюрко-монгольском обществе средневековья. В работе применены историко-сравнительный, системный, источниковедческий и структурно-функциональный методы анализа. Особое внимание уделено роли курултая в политической культуре, элементам традиционной демократии и исторической преемственности в тюрко-монгольской цивилизации. Исследование способствует более глубокому пониманию политической истории тюрко-монгольских народов и эволюции их традиционной системы управления.

Ключевые слова: курултай, тюрко-монгольский, Монгольская империя, политический институт, традиционная демократия, государственное управление.

Azimkhan B.U. *¹, **Dzhunusbaeva A.M.** ², **Dosekeeva K.A.** ³

¹*Almaty Technological University, Doctor of Philosophy (PhD), Assistant Professor,
Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: Malikov_bakytjan@mail.ru*

²*Almaty Technological University, Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor,
Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: aigul68os@mail.ru*

³*Almaty Technological University, Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor
e-mail: Dosekeeva.gulmira@mail.ru*

THE KURULTAI INSTITUTION IN THE TURKIC-MONGOLIAN TRADITION: ORGANIZATION AND HISTORICAL SIGNIFICANCE

Abstract

This article explores the historical and political significance of the Kurultai institution in the Turko-Mongol tradition, along with its organizational features. The Kurultai, as a traditional council format, played a key role in the political system of ancient steppe states. It served as a forum for addressing major issues such as the election of a khan, decisions on military campaigns, the formulation of internal and external policies, and the regulation of inter-tribal relations. The study analyzes the role of Kurultais in the imperial governance system during the era of Genghis Khan, as well as the continuity of this tradition in the Golden Horde, the Chagatai Ulus, and the Kazakh Khanate, using specific historical examples. The author views the Kurultai not only as a tool of power but also as a reflection of the consensus-based political culture in medieval Turko-Mongol societies. The research employs various scientific methods, including historical-comparative, systematic, source-based, and structural-functional analysis. Special attention is given to the Kurultai's place in political culture, manifestations of traditional democratic elements, and the historical continuity within the Turko-Mongol civilization. This study contributes to a deeper understanding of the political history of the Turko-Mongol peoples and provides insights into the evolution of their traditional governance systems.

Keywords: Kurultai, Turko-Mongol, Mongol Empire, political institution, traditional democracy, state governance.

Кіріспе. Көшпелі қоғамның маңызды мәселелерін шешуге арналған, мемлекеттік басқарудың өзіндік нысаны ретінде қалыптасқан әрі көптеген дәстүрлі-рулық ерекшеліктерді сақтап қалған ерекше саяси институт – құрылтай болды. «Құрылтай» сөзінің түпкі мағынасы «құралу», «жиналу», «түгелдену» дегенге саяды. Құрылтай термині қазіргі түркі және моңғол тілдерінде әртүрлі мағынада дамыған. Бұл сөздің тарихи дамуы, әр тілдегі семантикалық өзгерістері әлі де арнайы лингвистикалық зерттеуді қажет етеді. Бұл атаудың этимологиялық түп-төркінін, тарихи қолданылу өрістерін арнайы зерттеу көшпелі өркениеттердің саяси мәдениетін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кез келген халықтың басқалармен қарым-қатынас тарихының өзіндік кезеңдері бар. Бұл кезеңде тілдің лексикасы өзгеру процесіне түседе және дамиды. Өзгеру процесінде әртүрлі тілдегі терминдерді салыстыру арқылы атаулардың байырғы мағынасына қол жеткізуге болады. Түркі тектес халықтар арасында ортақ туынды саналатын «Оғызнама» эпикалық шығармасында қазақ тіліне жақын сөздер кездеседі. Моңғол тілінен енген «qurıltau» сөзінің мағынасы – құрылтай [1, 64-б.]. Яғни, бұл сөз фонетикалық жағынан ерекшелігі болғанымен, тарихи-мәдени жағынаны тығыз байланыстың барын білдіреді.

«Құрылтай» сөзінің алтай тіліндегі нұсқасы түркі тілінен шыққан «тайпалық жиналыс» деген мағынаны білдіреді. Ал араб деректерінде мұндай кездесулерде маңызды шешімдер

қабылданды, әртүрлі тайпалардың басшылары кездесті, соғыс әрекеттері туралы жиі талқылаулар болды.

Ортағасырлық парсы ғұламасы Рашид-ад Дин «Шежірелер жинағында», Джувейнидің «Әлемді жаулап алушының тарихы» еңбектерінде құрылтайға қатысушылар туралы мәліметтер сақталған. Ол хан отбасының өкілдері, ру басшылары (дворяндар) және әскери қолбасшылардан тұрды.

Орта ғасырларда саяхатшылар мен елшілердің еңбектері көшпелі халықтардың саяси құрылымы мен қоғамдық өмірі туралы маңызды дереккөздер саналады. Соның ішінде францискандық монах әрі саяхатшы Плато Карпини XIII ғасырда Моңғолияға жасаған сапары нәтижесінде жазылған «Historia Mongalorum» («Моңғолдар тарихы») атты еңбегінде құрылтай институтына ерекше назар аударады. Ол құрылтайды «әскери-саяси кеңес» деп сипаттайды, яғни моңғолдардың барлық ірі саяси және әскери шешімдері осындай жиындарда қабылданатынын көрсетеді [2, 38-б.].

Моңғол ғалымы Дж. Гэралбадрахтың моңғолдың империялық кезеңіндегі құрылтайға қатысты тұжырымы өте қызықты. Ол жоғарыда біз келтірген әл-Джувейни мен Рашид-ад Диннің деректерімен ұқсас, бірақ ол мәліметті толықтырады: «Құрылтай – Шыңғыс ханның отбасылық кеңесі. Ең бастапқыда күрделі мәселелер отбасы мүшелер арасында талқыланып, кейіннен барып ру басшылары мен қолбасшылардың қатысуымен құрылтай шақырылды». Бұл пікірдің ерекшелігі мемлекетте «екі палаталы» (төменгі, жоғары) билік түрінің болғандығын, сәйкесінше бүкіл мемлекет пен басқарушы тектің мүдделерін білдірді [3, 55-б.].

Құрылтайдың мағынасы мен қолдану аясына қатысты ортағасырлық жазба деректер мен кейінгі зерттеушілердің еңбектерінде бірнеше анықтамалары беріледі. Мысалы, Иранның үшінші ильханы Ахмад Текудердің (1282-1284) Мысыр сұлтаны Сайф ад-Дин Калаунға жазған хатында құрылтайдың кеңінен танымал анықтамасы келтірілген: «... біз құрылтайды шақырдық, яғни барлық ағайындылардың, балалардың, маңызды әмірлердің, әскери басшылардың пікірлерін баяндайтын жиналыс» [4, 109-б.]. Сонымен қатар, Плато Карпини Күйік ханның сайлануын «салтанатты жиналыс» деп атаса, «Моңғолдың құпия шежіресінде» «Ұлы отбасылық кеңес» деп көрсетіледі. Ал А.Г. Юрченко «Ұлы Сейм-Хурул» деп атайды [5, 52-б.].

Құрылтай институтының тарихи дамуын зерттеген отандық ғалым Т.И. Сұлтанов оның бастапқы кезеңдерін терең саралаған. Зерттеушінің пайымдауынша, құрылтай өзінің түп бастауын моңғолдардың ерте дәуірдегі «тайпалық жиындарынан» алады. Бұл кезеңде жиынның негізгі мақсаты – ру-тайпалардың ішкі мәселелерін шешу, соғыс пен бейбітшілік жайында пікір алмасу болған. Алайда уақыт өте келе, әсіресе Моңғол империясының құрылуымен бірге, құрылтайдың мәні мен маңызы түбегейлі өзгерді.

Т.И. Сұлтановтың көрсетуінше, құрылтай тайпалық сипаттан арылып, ақсүйектердің, билеуші элитаның қатысуымен өткізілетін жалпыимпериялық жиналысқа айналды [6, 27-б.]. Мұндай өзгеріс құрылтайдың көшпелі қоғамдағы басқару құрылымындағы орны мен ықпалын жаңа деңгейге көтерді. Енді құрылтай тек бір ру немесе тайпаның емес, бүкіл империяның ішкі және сыртқы саясатын айқындайтын жоғарғы орган ретінде әрекет етті.

Моңғол тіліндегі «quriltay» сөзі «кеңес», «жиналу» деген мағынаны білдіреді. Ал қазақ тілінде «құрылтай» хан-сұлтандардың түрлі мемлекеттік-әскери мәселелерде кеңесіп, бас қосатын жері. Бұл сөз Алтын Орда кезеңінен келе жатқандықтан түркі-моңғол мәдени ықпалдастығының бар екенін білдіреді.

Түркі-моңғол дәуіріндегі құрылтай туралы алғашқы мәліметтер «Моңғолдардың құпия шежіресінде» «yеke qurilta» атауымен кездеседі, яғни аудармасы «Ұлы құрылтай» [7, 174-б.].

Шыңғыс ханның билігі кезінде «құрылтай» (моңғолша «хурылтай», «хурилтай») үлкен жиналыс ретінде кең таралды. Бұл жиналысқа мемлекеттегі заң шығарушы, атқарушы билік өкілдері, қолбасшылар қатысты. Негізгі қарастырылған мәселелер: жорық ұйымдастыру, тақ мұрагерін тағайындау және т.б. мемлекеттік деңгейдегі шешімдер қабылдау.

Зерттеуші Қ.Кенжалин мен Д.Балтабай «Шежіре-и таракиме» атты еңбегінде кездесетін түркі, моңғол тіліндегі сөздерге семантикалық талдау жасайды. Бұл еңбекте кездесетін

«quraltau» сөзі моңғол тілінен енген. Қазіргі қазақ тілінде «Ұлы жиын» мағынасында қолданылады [8, 303-б.]. Ал неміс түркітанушысы Г.Дёрфер құрылтай сөзін «mo meclis» «мәжіліс», «uluğ quriltay» «Үлкен құрылтай» мағынасындағы сөз деп таниды [9, 435 б.]. Осылайша, моңғол, түркі тіліндегі «құрылтай» саяси-әлеуметтік термин ретінде қолданыста болды. Ал И.П. Березгиннің XX ғ. татар-орыс сөздігінде «құрылтай» сөзінің 2 мағынасы анықталған. Бірі – жалпы кеңес, екіншісі – бөліктерді жинау [10, 85-б.].

Түркі-моңғол кезеңінде бірнеше рет құрылтай шақырылды. Бұл мемлекетке тән құрылтайдың екі түрі ажыратылады. Біріншісі – Ұлыстық құрылтай, екіншісі – ұлысаралық құрылтай. Бұл Моңғол империясындағы құрылтай түрлерін ажырату оның әкімшілік бөлінісіне байланысты еді. Ұлыстық құрылтай – мемлекетке қатысты қандай да бір маңызды әскери жорықтарға байланысты мәселелер талқылау кезінде шақырылды. Ал ұлысаралық құрылтай – белгілі бір ұлыстың мәселелерін талқылауда шақырылды. Мұндай құрылтайларда, әдетте, ұлысаралық ынтымақтастық, ішкі саяси тұрақтылық және әлеуметтік-экономикалық жағдайлар қарастырылды.

Құрылтайдың ақсүйектердің жиналысы ретінде өткізілуі XII-XIII ғасырларда түркі-моңғол кезеңінде тайпалардың бірігу процесімен байланысты. Америкалық профессор әрі «Чингисхан и рождение современного мира» еңбегінің авторы Джек Уэзерфорд Моңғол империясындағы құрылтайдың өткізілуіне қатысты тұжырымын төмендегідей баяндайды: «... моңғолдар мүмкіндігінше бюрократияны даладағы Кіші құрылтайлар сияқты ұйымдастырылған кеңестермен алмастыруға тырысты» [11, 85-б.].

«Құрылтай» термині моңғол, татар, башқұрт, әзірбайжан, өзбек, түркімен, түрік, қалмақ және ежелгі түркі тілінде жиі кездеседі, тек фонетикалық жағынан ерекшеліктері бар. Татар тілінде «қорылтай», башқұрт «қоролтай», әзірбайжан тілінде «гурултај», түркімен тілінде «гурултай», түрік тілінде «kurultay» және моңғол, қалмақ тілінде «хурул» деп аталады. Демек, уақыт өте келе құрылтай сөзінің бастапқы мағынасы кеңейіп, жаңа ұғымдарды белгілей бастады [12, 349-б.].

Моңғол империясының құқықтық эволюциясын зерттеген шығыстанушы Т.Д. Скрынников, сот билігі жүйесіне байланысты мәселені тереңірек қарастырған. Атап айтқанда, ол сот билігі жүйесінің келесі түрлерін тарқатып береді: ұлы қаған соты, құрылтай соты, арнайы тағайындалған сот. Бұл органдардың барлығы да Алтын Орда мемлекетінде жұмыс жасады. Демек, моңғол кезеңінде құрылтай сот билігінің негізгі органы ретінде қызмет атқарғанын білуге болады [13, 164-б.].

Энциклопедиялық басылымдар мен сөздіктерде «құрылтай» сөзінің келесідей мағыналары анықталған:

«Қазақстан тарихы» (3 томдық) энциклопедиясында «құрылтай» сөзі жыл сайын ханның бастамасымен шақырылатын ұлы жиынның атауы [14, 742-б.] деп анықталған. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (15-томдық) «құрылтай» сөзінің мағынасы XV-XVIII ғасырларда түркі мемлекеттерінде, соның ішінде қазақ хандығында аса маңызды мәселелерді шешу үшін шақырылған жиын [15, 433-б.]. «Көне түркі сөздігінде» quriltaj сөзінің «народное собрание» мағынасы берілген [16, 468-б.].

Кейбір зерттеулерде «құрылтай» сөзі әскери сипаттағы жиналысты да білдіреді, яғни әскери жоспар құру, соғыс жариялау немесе бейбіт келісім жасау мәселелерін талқылауға арналған жиын ретінде түсіндіріледі. Бұл анықтамалар құрылтайдың тек саяси ғана емес, сондай-ақ әскери және құқықтық мәні зор болғанын айқын аңғартады.

Түркі-моңғол дәуіріндегі құрылтай институтының тарихи даму жолын, ұйымдастырушылық құрылымын, атқарған қызметтерін, сондай-ақ оның түркі және моңғол қоғамдарындағы саяси, әлеуметтік, құқықтық рөлін жан-жақты талдау. Осы мақсатқа жету үшін төмендегі міндеттер орындалады:

- Құрылтай институтының шығу тегін, пайда болу алғышарттарын анықтау;
- Құрылтайдың ұйымдастырылу тәртібі, қатысушылары, өткізілетін орны мен уақыты секілді құрылымдық ерекшеліктерін сипаттау;

- Құрылтай институтының саяси және құқықтық функцияларын зерттеу;
- Түркі және моңғол халықтарының тарихындағы ірі Құрылтайлар мен олардың тарихи маңызын талдау;
- Түркі-моңғол саяси мәдениетінде Құрылтайдың орны мен бүгінгі саяси жүйелермен сабақтастығын қарастыру.

Материалдар мен әдістер. Түркі-моңғол кезеңінде кеңес құру, бірлесіп, ақылдасып шешім қабылдау – құрылтай арқылы жүзеге асырылды. Құрылтайға қатысты мәліметтердің шынайылығын тексеруде ғылыми әдістерді қолданып, деректерді анықтап, оларды ғылыми айналымға енгізу маңызды. Осы мәселеде ғылымның теориялық әдіснамалық ұстанымдарын негізге ала отырып, құрылтайдың өткізілуі, оның саяси-құқықтық институт ретіндегі рөлін зерделеу маңызды.

Құрылтайды ғылыми тұрғыдан талдау зерттеудің әдіснамалық ұстанымдарын қолдануды талап етеді. Сол арқылы құрылтайдың құндылығы, оның тарихи кезеңдегі кеңес ретінде емес саяси-құқықтық институт ретінде қарастыруға, маңызын ғылыми тұрғыда талдау болады.

Аталған тақырыпты ғылыми негіздеудің әдіснамалық негізі келесідей әдістер мен тарих ғылымының теориялық ұстанымдары құрайды:

- тарихи салыстырмалы әдіс;
- тарихи жүйелелік әдіс;
- дерекнамалық талдау;
- құрылымдық-функционалдық әдіс.

Зерттеу жұмысында құрылтайдың түркі-моңғол және Қазақ хандығы кезеңіндегі ерекшеліктері мен ұқсастықтарын, өткізілу уақыты мен мерзімдерін анықтауда және уақыт өте келе оның саяси жүйедегі қызметін, құрылымын салыстыруда тарихи-салыстырмалы талдау басшылыққа алынады.

Тарихи жүйелілік әдісі құрылтайдың пайда болуынан бастап, әр кезеңдегі үздіксіздігі мен өзгеріске ұшырауының себебін анықтауда маңызды болды. Ал құрылтайдың ұйымдастырылуы, оған қатысушылар, қабылданған шешімдер мен легитимділікті қамтамасыз етудегі рөлін, саяси-құқықтық ықпалын құрылымдық-функционалдық әдіс арқылы анықталды.

Құрылтай мәселесін зерттеуде ортағасырлық жазба деректер, шығармалар, шет елдік және отандық зерттеушілердің ғылыми еңбектер мен мақалалары жүйелеуде дерекнамалық талдау әдісі басшылыққа алынды. Сонымен қатар, тарихи құбылыстарды талдауда тарихилық, объективтілік және жүйелілік ұстанымдары басшылыққа алынды.

Құрылтай өткізу дәстүрі, оның тарихи кезеңдерде дамуы, өткізілу орны мен қабылданған шешімдеріне қатысты кешенді түрде зерттеген еңбектер саны аз. Десе де бұл мәселені белгілі бір тарихи контексте шетелдік, ресейлік және отандық зерттеушілердің назарынан тыс қалмай, аталған бағытта іргелі зерттеу жұмыстары, ғылыми мақалалар жарық көрді. Зерттеу тақырыбы мен өзектілігін арттыруда тарихнамалық негізін 3 топқа бөліп қарастырамыз.

Бірінші топқа, орта ғасырдағы араб, парсы тілдерінде құрылтай дәстүріне қатысты алғашқы мәліметтер құрайды. Атап айтқанда, Рашид-ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих», Әл-Жувейнидің «Тарих-и жаһангушай», Әбілғазының «Шежіре-и түрік» еңбектерінде және «Оғызнама» эпикалық шығармасында көрініс тапқан.

Кеңестік және ресейлік зерттеушілер. Бұл санаттағы зерттеулерді революцияға дейінгі және революциядан кейінгі кезеңдерге бөліп қарастырамыз.

Революцияға дейінгі кезеңдегі зерттеулерде түркі-моңғол кезеңіндегі құрылтайлар, олардың өткізілуі, қарастырылған мәселелер (хан сайлау, жорықтар ұйымдастыру және т.б.) мен қабылданған шешімдер қарастырылды. Бұл санаттағы зерттеушілер қатарында В.Г.Тизенгаузен, А.И. Левшин, П.И. Рычков, т.б. моңғол дәуіріндегі құрылтайлардың өткізілуі, қарастырылған мәселелер мен маңызына терең зерттеу жүргізеді. Ал кеңестік кезеңдегі зерттеушілердің еңбектерінде феодалдық институт ретінде қарастырылды. Бұл санаттағы зерттеушілер қатарында А.Я. Якубовский, Б.Я. Владимирцев, А.Г. Юрченко, Э.Х.Кадирова және т.б. болды.

Кеңестік кезеңдегі зерттеушілер В.В. Бартольд, И.Н. Веселовский, Н.Я. Бичурин, С.А.Козин, Г.В. Вернадский, И.В. Кульганек, И.М. Миргалеев, В.С. Елагин, Н.Г. Аполлова сынды зерттеушілердің еңбектерінде құрылтай кеңесінде орындалатын рәсімдер мен қабылданған шешімдерге қатысты мәселелер қарастырылған. Сонымен қатар, Орта Азия мемлекеттеріндегі құрылтайда хандық билікті иемдену дәстүрінің орындалуын Селжүк мемлекеті мысалында Ф.Р. Хусенов, В.Гордлевский еңбектерінде зерттелген. Сонымен қатар, М.-Ж. Көпеев, Ш.Құдайбердіұлы шығармаларында ел ішіндегі маңызды оқиғалар, хан сайлау дәстүрі, ру-тайпа арасындағы бітімгершілік және дәстүрлі демократияның көрінісі саналған құрылтайлар да қамтылған. Ал М.Тынышпаев XVIII ғ. қазақ-жоңғар соғыстары кезінде өткізілген құрылтайларды (Күлтөбе, Ордабасы) саяси ұйымшылдықтың формасы ретінде көрсетеді.

Отандық зерттеушілер арасында құрылтай дәстүрі, өткізілу орны мен уақыты және сабақтастығы мәселесі тәуелсіздік алған тұста зерттеле бастады. Атап айтқанда, К.А.Пищулин, Ж. Артықбаев, Г.Б. Избасарова, Қ.К. Кенжалин және т.б. еңбектерінде құрылтайдың құқықтық сипаты анықталады. Қ.Өскенбай, Э.Усманова 1269 жылғы Талас құрылтайының орны мен тарихи маңызына талдау жасап, қабылданған шешімдеріне тарихи тұрғыдан өз тұжырымын жасайды.

Талқылау. Көшпелі өмір салтының ажырамас бөлігі саналған құрылтай өткізу ру-тайпа басшылары үшін маңызды дәстүр саналды. Ол белгілі бір қажеттілікке байланысты жылына 2-3 рет немесе кей жағдайда көктем мезгілінде бір рет өткізіліп тұрды. Құрылтай өткізу орны оны ұйымдастырушылар үшін маңызды таңдау жасауға итермеледі.

Құрылтай – дәрежесіне қарай кіші және ұлы құрылтай болып бөлінген. Кіші құрылтай мен Ұлы Құрылтайдың шақырылуы мен оған қатысу үшін шақырылатын тұлғалардың лауазымы, дәрежелері өзгеше болғандығын көреміз. Атап айтқанда, Ұлы Құрылтай – ханның алтын ұрпақтары, нояндар мен биік лауазым иелері қатысқан ұлы жиын.

Құрылтайға хандықтың билік өкілдері қатысумен қатар, хан сайлау құрылтайына хан мен оның ханымдары, ұлдары, туыс-туғандары қатысатын болған. Әскери істер, қызметке тағайындау, келісім-шарттар жасау, ішкі-сыртқы шаруалар т.б. құрылтайда күн тәртібіне қойылып, шешіліп отырған. Сонымен қатар, ханды таққа ұсыну, ханға кеңес беру, мемлекеттік билік лауазымдық билікті бейсауат әлдекімнің заңсыз иеленіп кетуінен сақтандыру, жаңадан сайланатын хан билігінің заңдық негіздемесін бекіту қатарлы мәселелер – құрылтайдың маңызын арттырып отырған.

Көшпелі қоғамдарда мемлекеттік басқарудың өзіндік ерекшеліктері қалыптасты. Хан билігі жеке адамның беделі мен ру-тайпа басшыларының қолдауына тікелей тәуелді болды. Хан өзіне ең сенімді серіктерін жинап, олардың адалдығын түрлі сый-сияпат, шен-мәртебе және әскери олжа арқылы бекітті. Бұл қатынастар вассал-сюзерендік қатынастарға ұқсас болды. Ағылшын тарихшысы Эдвард Гиббон билеушінің билігіндегі шектеулер мәселесін қозғайды. Оның тұжырымында: «билеушінің билігі шексіз болмады: ол негізінен өзінің руының немесе ру-тайпа одағының аумағымен шектелді және оның өкілеттігі құрылтайдың шешімдеріне тәуелді болды» [17, 47-б.].

Оғыз мемлекетінде тайпалар тек ұлы билеуші мен құрылтайға ғана бағынды. Олар билеушілер мен мемлекеттегі ең беделді адамдардан тұрды. Оғыздардың бірігу процесі келесідей механизм бойынша жүзеге асырылды: күшті мемлекет (Түркі) құруға ұмтылудан тұратын орталықтандырушы және оқшаулануға ұмтылған орталықсызданған (тоғыз-оғыз) мемлекеттен тұрды. Мемлекеттің ыдырауы халықты бұрынғы күйіне қайтарды.

Оғыздардағы ұжымдық шешім қабылдау, бірлесіп кеңесу мәселелері А.М. Щербактың 1959 жылы жарық көрген «Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности» атты еңбегінде кеңінен қарастырылған.

Автор эпоста Оғыз қағанның билік етуі, оның ұрпақтарының ерлік істері, оғыз тайпаларының шығу тегі мен тұрмыс-тіршілігін баяндай келе, құрылтайда қабылданған әскери жорықтың бір көрінісін сипаттайды: «... құрылтай шақырып, әскери жорық туралы шешім қабылданды. Бектер мен халық ет жеп, қымыз бен шарап ішті» [18, 31-б.].

Оғыз қағанның жорықтары мен ел басқару ісінде ру-тайпа көсемдерімен кеңесіп, маңызды шешімдерді бірлесіп қабылдауы оның билігінің ұжымдық сипатын көрсетеді. Бұл көшпелі қоғамдардағы биліктің ұжымдық сипатын білдіретін құрылтай тәрізді институттардың болғанын меңзейді. Сондай-ақ, эпоста Оғыз қағанның ұрпақтарына елді бөліп беруі, олардың әрқайсысына белгілі бір аймақты басқаруға тапсыруы да биліктің орталықтандырылмағанын, яғни әрбір ұрпақтың өз иелігі мен жауапкершілігі болғанын көрсетеді. Бұл туралы А.М.Щербактың: «Оғыз қаған құрылтай шақырып, «қырық күн мен қырық түнге» қласқан мереке ұйымдастырды. ... сосы өз иеліктерін балаларына бөліп берді» [18, 61-б.].

Оғыз қағанның құрылтай шақыруы мен ұлыстарды бөлісуі – түркі халықтарындағы құрылтай институтының (жоғары саяси кеңестің) ежелгі дәстүр екенін дәлелдейді. Бұл құрылтай көшпелі мемлекеттіліктің маңызды механизмі ретінде билікті заңдастыру, ішкі бірлікті нығайту және мұрагерлік тәртіптерді бекіту міндеттерін атқарған. Сонымен қатар, ерте көшпелілер мемлекетінде құрылтайда әскери соғыс, хан сайлау немесе түрлі мемлекеттік мәселелерден бөлек шаруашылық істері де қарастырылды. Әсіресе, жартылай шөлейтті аймақты өмір сүрген тайпалар үшін жайылымдық жерді бөлу қатаң тәртіпті сақтай отырып жасалған болатын. Осы ретте ерте көшпелілер мемлекеті үшін құрылтай ру басшыларының жер пайдалану ережелерін бекіту жиналысы ретінде қарастырылды.

XIII ғасырдағы моңғол-татар мемлекеттерінде хандардың үлкен әйелдері тең билеушілер болды және Мемлекеттік Кеңестің құрамына кірді, саяси өмірдің негізгі мәселелерін шешуге қатысты. Бұл туралы Моңғол империясында болған Батыс Еуропалық саяхатшылар Плато Карпини, Гильом Рубрук және Марко Поло моңғолдар арасындағы кездесулер мен құрылтайларды сипаттай отырып, ханымдар ханның сол жағында үнемі болғанын және отырғанын атап өтеді.

Түркі-Моңғол кезеңінде ханның қайтыс болуымен мемлекеттегі билікті әйелінің иеленуі көптеп кездеседі. Мұндай әйелдердің ішінде құрылтай шақырып, билікке қол жеткізген Үгедей ханның саяси билікке қабілетті әйелі Дорегене Туракина хатун болды. Меркіт тайпасы көсемінің қызы болған ол Үгедей ханның тірі кезінде де мемлекеттегі саяси құжаттарға қол қойып, өзін «Ұлы императрица» деп атаған [11, 305-б.].

Рашид-ад-Диннің жазбасында «Үгедей хан қайтыс болғаннан кейін, Туракина хатун ханның өсиеті бойынша немересі Жоғарғы хан болуы керек болғанына қарамастан, ұлы Күйікті таққа отырғызуға күш салды» [19, 85-б.],-деп жазады. Осы мақсатта ханша тіпті таққа зандылық беру үшін моңғол феодалдарының Құрылтай съезін жинай алды.

1242 жылы хан сайлауын өткізуге байланысты ұйымдастырылған құрылтай өтпегеннен кейін Туракина хатун өзін бүкіл моңғол империясының Жоғарғы билеушісі деп жариялады. Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатайдың жесірі Эбускун Орта Азияны басқарды [19, 192-б.].

1246 жылы оның билігі нығайғаннан кейін ол құрылтайды шақырып, ұлы Күйікті хан сайлауға қол жеткізді. Бұл құрылтайға жиһангез Плато Карпини мен ұлы князь Владимир Ярослав Всеволодовичтің елшісі қатысты. Бірақ содан кейін де билік құдіретті Туракинаның қолында қалды [19, 196-б.]. Осылайша Моңғол империясында ханның әйелі жоғары билікке ие болуымен қатар құрылтай жиналысын шақыру мүмкіндігіне ие болғанына көз жеткізе алдық.

XV-XIX ғғ. түркі-моңғол мемлекеттеріндегі құрылтайда өзіндік ерекшеліктері болды. Ортағасырдағы жазбаларда XIV ғасырдан бастап өткізілген құрылтайларда хан сайлау мәселесі қатты қарастырылған. Себебі, құрылтайда сайланып, билікке ие болу ортағасырдағы билеушінің «билікті заңдастыру» тетігі болды. Бұл Шыңғыс ханның империясының ыдырауымен де хан сайлау түріндегі құрылтайлар жиі өткізілді.

Орта Азия хандықтарында құрылтайдың хан сайлау түріндегі сипаты жиі кездеседі. 1756 жылы маңғыт тұқымынан шыққан би Мұхаммед-Рахым Бұхар хандығының билеушісі болып жарияланды. Бірақ ол Шыңғыс ханның ұрпағы емес еді, тек сол әулеттің қызына үйленді. Ол өзін құрылтайда хан ретінде бекітіп, «алтын тектің» өкілі деп теңестірді [20, 114-б.].

XIX ғ. Қоқан хандығының билеушісі Сұлтан Саид 1862-1865 жылдардағы билігі кезінде 3 рет құрылтай арқылы өз билігін заңдастырды: 1862, 1863, 1865 жылдар [20, 116-б.].

Сұлтан-Саид ханның жақтастарының алдында осындай бірнеше рет таққа отыру рәсімдері оның бәсекелестерімен салыстырғанда заңдылығын нығайтып, елдің әр түрлі аймақтарында оның билігін мойындауға ықпал етті. Осылайша, Моңғол империясынан кейінгі кезеңде құрылтай тек хан тағына үміткерлерді заңды түрде сайлаудың тетігіне айналды. Бірақ, кейбір Орта Азиядағы мемлекеттерде құрылтайдың өкілдігінде айырмашылықтар болды [20, 114-б.].

Құрылтайдың өткізілу уақыты отандық зерттеушілер тарапынан зерттелген және бұл турасында әртүрлі пікірлер мен бірін-бірі толықтырушы тұжырымдар кездесіп жатады. Мәселен, жыл сайын өткізілетін жалпыхалықтық жиналыстың белгілі бір уақыты болды: көктемде шақырылатын жиын мамыр айында, ал күздегі жиналыс қазан, қараша айларында өткізілді. Бұл жиынның өткізілу уақыты жайлау мен қыстауға көшу уақытына байланысты еді. Осылайша, құрылтай институты көшпелі қоғамда биліктің тек жеке басқа ғана емес, ұжымдық келісім мен саяси ықпалдастыққа негізделгенін көрсетті. Хан билігінің құрылтай арқылы шектелуі және сенімді серіктерінің көмегімен басқаруы көшпелі мемлекеттерде феодалдық қатынастардың алғашқы белгілері ретінде бағаланады.

Нәтижесі. Құрылтайдың өткізілуі орта ғасырдағы Шыңғыс хан мемлекетінде саяси және әлеуметтік сипаттағы себептермен шақырылды. Шыңғыс ханның мемлекетінде құрылтай тек әскери немесе басқарушылық мәселелерді ғана емес, сонымен қатар қоғамдық құрылымды, салық саясатын және басқа да әлеуметтік аспектілерді талқылау үшін де шақырылды. Мұндай құрылтайлардың өткізілуі мемлекеттің билік жүйесінің тиімділігін қамтамасыз ету, сондай-ақ ішкі қақтығыстар мен саяси шиеленістерді шешу үшін маңызды болды.

Моңғол даласындағы бірінші құрылтай 1206 жылы Онон өзенінің бойында Тимучинді «Шыңғыс хан» деп қаған ретінде жариялаумен байланысты болды. Осы жылы Моңғол империясының құрылғаны жарияланды.

Жошы, Шағатай ұлыстарының құрылуымен ұлыс хандары өткізетін «ұлыстық құрылтайлар» өткізіліп тұрды. Дереккөздерге сүйенсек, төрт ұлыстың әрқайсысында жеке хандар таққа отырған құрылтай, сондай-ақ жыл сайынғы құрылтай болған. Съездердің басында хандар сөз сөйлейді. Бұл сөзінде хан мемлекеттің жалпы жағдайын, оның экономикасын, саяси жағдайын және өзінің қызметін қысқаша бағалайды. Моңғол хандары Шыңғысхан белгілеген, орындалмайтын және қорғалмайтын ережелерді сақтауға үлкен мән береді. Сондықтан бұл сөзде съездердің дәстүрлері мен заңдарының өзгеруі туралы да сөздер айтылады.

Жыл сайынғы және басқа да конгрестер, мемлекетке қарсы қылмыс жасағандарға қатысты сот процестері өткізіліп, қылмыскерлер қатысушылардың бірауыздан келісімімен жазалаушы заңға сәйкес жазаланады.

Моңғол империясындағы құрылтайлардың көпшілігінде әскери жорық пен хан сайлау дәстүріне байланысты мәселелер қарастырылған. Оның дәлелі ретінде 1227, 1228, 1229, 1235, 1246, 1250, 1251 және 1269 жылдары өткізілген құрылтайларда қарастырылған мәселелерді ұсынамыз.

Шыңғыс хан империясында орын алған құрылтай туралы келесідей мәлімет ұсынамын: 1227 жылы 28 тамызда Таңғұт мемлекетіне (Си Ся) жорықты ұйымдастыру кезінде Шыңғыс хан қайтыс болады. Оның ұлдары империяның негізгі мұрагерлері саналды. Осы сәтте империяның мұрагерін тағайындауға байланысты зерттеуші В.Г. Тизенгаузеннің мәліметінде келесідей дерек бар: «Шыңғыс хан өлерінің алдында өзінің мұрагері ретінде Үгедейді тағайындайды, ал уақытша билеуші ретінде анасы – Бөрте болды. Ал хан сайлау өткізілетін құрылтайға дейін мемлекетті кіші ұлы Төле басқарады. Демек, Шыңғыс хан империясында тақ мұрагерін сайлау тек құрылтай жиналысы арқылы жүргізілетінін білдіреді. Яғни, бұл ереже ұзақ уақытқа дейін сақталды [21, 13-б.].

1228 жылы Төле жалпымоңғол құрылтайын шақырып, хан сайлау рәсімін өткізу керек болды. Бұл оқиғаның қалай болғаны және кімдердің қатысқаны С.А. Козиннің еңбегінде

баяндалады: 1228 жылы (тышқан жылы) Керулен өзені, Көдеу аралында барлығы жиналды: Шағатай, Бату, Даритай-отчигин, Егунге, нояндар мен мыңбасылар жиналды. Олар Үгедейді хан тағайындайды. Оның үлкен ағасы Шағатай інісін хан тағына отырғызып, әкесінің түнгі күзетшілері (кебтеуіл), мергендер мен 80 000 торғауытты тапсырды [22, 191-б.]. Осындай құрылтайдың бірі – 1229 жылы Кавказ бен Иранға әскери жорық өткізу мәселесі қарастырылды. Осы мақсатта Шорман ноян бастаған үш моңғол түмені 6 жыл бойы Кавказ аймағында билік жүргізді.

XIII ғ. Моңғол империясында орын алған құрылтайлардың көбісі әскери жорықтар ұйымдастыруға бағытталды. Моңғолдардың әскери жаулап алу жорықтарының ерекшелігі – ұйымдастырылуы мен жоғары деңгейдегі дайындығы еді. Әскери, материалдық және стратегиялық жағынан ұйымдастырылған жорықтардың барлығында дерлік моңғолдар жеңіске жетіп отырды.

1235 жылы Онон өзенінің жағасында Үгедей қаған шақырады. Құрылтайда алдағы уақытта жүргізілетін әскери жорық мәселесі талқыланды. Нәтижесінде 4 бағытта жорық ұйымдастыру: мұсылмандық шығысқа, Қытай империясына, Корей түбегі және батыстағы половецтер, бұлғарлар мен Русьқа қарсы жоспарланды. Бұл құрылтайдың негізгі мақсаты батысқа әскери жорықты ұйымдастыру еді. Бұл оқиғаны Г.В. Вернадский да нақтылай түседі. Автор құрылтайдың нәтижесінде батысқа жорық ұйымдастыру шешімі қабылданғанын жазады. Бұл шешімнің сол кезеңдегі саяси және әскери жағдайларға байланысты маңызды болғанын атап өтеді.

1246 жылғы құрылтай Орхон өзенінің маңында өткізілді. Бұл құрылтайға бөржігін руының барлық туыстары қатысты. Рашид-ад диннің жазуы бойынша құрылтайға Бату ғана денсаулығына байланысты қатыспады, орнына Орда, Берке, Таңғұт, Тоқа Темір [19, 118-б.]. Осы құрылтайда Үгедейдің үшінші ұлы Күйік ұлы хан болып сайланды. Бұл құрылтайдың өткізілуі, қатысушылар мен талқыланған мәселелер туралы қатысушы итальяндық Платано Карпини жазады. Ол өз кітабында құрылтайға қатысып, көргендерін сипаттап жазады.

1250 жылғы құрылтай Күйік хан қайтыс болған соң ұйымдастырылды. Оны ұйымдастыру елдегі тұрақсыздыққа байланысты болды. Күйік ханның қайтыс болуымен мемлекетте тоқырау басталып, билік әлсірей бастады. Билік Күйіктің жесірі Огуль-Гаймишқа өтті. Бұл жағдайда шынғыс ұрпақтары Жошы мен Төле, Шағатай мен Үгедейдің балалары арасында екіге бөліну процесі басталды.

1250 жылы Бату Шағатай ұлысындағы Ыстықкөл маңында құрылтай шақырады. Шағатай мен Үгедейдің ұрпақтары бұл құрылтайды заңсыз деп келмеді. Осы жағдайдан кейін Бату екінші рет құрылтай шақырады. Бұл жолғы құрылтай Моңғол империясының орталығы Төле ұлысында өткізілді. Бұл құрылтайға Бату өзінің ұлы Сартақ пен Беркені үш түменмен аттандырады. Олар құрылтайға келіп хандық билікке Бату ханды ұсынады. Бірақ Бату хан тақтан бас тартып, «... маған және Беркеге Дешті Қыпшақ даласындағы бірнеше мемлекет бағынады. Шынғыс ханның кіші ұлы Төле ерте қайтыс болғандықтан билікке оның үлкен ұлы Менгу Темірді отырғызамыз» [22, 16-б.],-деп баяндайды.

1251 жылы өткізілген құрылтайда Ұлы қаған Мөңке Иранға әскери жорық жасау туралы шешім қабылдайды. Рашид-ад-Диннің мәліметінше Мөңке қаған бұл жорыққа қолбасшы етіп өзінің ағасы Хулагуды тағайындайды. Жорыққа аттанған әскер саны белгісіз, бірақ деректерде бұл жорыққа үлкен дайындық жасалғаны жазылады [22, 81-б.].

1259 жылы тамыз айында өткізілген құрылтайда Ұлы қаған Мөңкенің қайтыс болуына байланысты жаңа қағанды сайлау мен Египетке жорыққа мәселесі қарастырылды. Бұл уақытта Моңғол империясында әскери жорыққа қолбасшы болып Кетбұға тағайындалды. 1260 жылы Айн-Джалут маңында мәмлүктермен болған соғыста моңғол әскери ойсырай жеңілді. Кетбұға ноян соңына дейін соғысып, тұтқынға түседі.

1259 жылы Мөңке қаған қайтыс болған соң Моңғол империясында құлдырау басталады. Төленің ұрпағы Құбылай Қытайды жаулап алу соғыстарын сәтті жүргізді, ал Хулагу моңғол әскерін бастап Алдыңғы Азия аумағына дейін айқымды соғыстар жүргізді.

Қаракорымда қалған Арық-бұға моңғол дәстүріне сәйкес жаңа билеуші сайлау үшін құрылтай шақыру құқығына ие болды. Бірақ, 1260 жылы 6 мамырда ағаларының қатысуынсыз құрылтай шақырып, өзін қаған етіп сайлайды. Моңғол заңы бойынша бұл құрылтай заңсыз деп танылатын еді. Шыңғыс ханның өсиеті екінші орында қалып, билік үшін тартыс тек әскер мен қарудың күшімен жүргізіле бастады.

1260 жылы Құбылай Қытай аймағында өзінің құрылтайын жасап, өзін Ұлы қаған етіп сайлайды. Осы кезде Моңғол империясында 2 хан пайда болды. Осылайша, екі бауыр арасында азаматтық соғыс басталып, ол 4 жылға созылды.

1264 жылы Құбылайдың әскері Арық-Бұғаға шешуші соғыста соққы беріп, тізе бүктірді. Арық-бұғаның жақтастары мен әскері қатаң жазаланып, бірақ уақыттан соң өзі де аурудан қайтыс болады.

1251-1269 жылдар аралығында Моңғол империясындағы ішкі жағдай шыңғыс ұрпақтары арасындағы қақтығыстармен ерекшеленді. Ішкі тартыстар, соғыстар, әулеттер арасындағы қақтығыстар империяны әлсіретуге алып келді. Ұзақ уақытқа созылған қақтығыстардың бейбіт түрде шешілуі Талас даласында өткен жалпымоңғолдық құрылтайда ғана реттелді. Бұл құрылтай Орта Азияда 1269 жылдың көктемінде Үгедейдің немересі Хайдудың басшылығымен Талас өзенінің бойында өткізілді.

Талас құрылтайында Жошы, Шағатай және Үгедей арасында бейбітшілік орнап, заңды шекараларын бөліп алды. Осы құрылтайдан кейін Құбылай мен Хулагу ұлыстары пайда болды. Талас өзенінің жағасында Моңғол империясының ыдырау фактісі Шыңғысхан өкілдері арасындағы шарттық антпен бекітілді, империядағы жоғарғы билікке қатысты барлық қайшылықтар шешілді [22, 47-49-бб.].

Тарихи деректер мен зерттеулер Талас құрылтайының маңызын ерекше атап өтеді. Талас құрылтайының шақырылу себебін белгілі шығыстанушы В.В. Бартольд былай түсіндіреді: «билеуші князьдердің келіссөздері аясында маңызды болды» [23, 578-б.]. Кейбір зерттеушілер кез-келген құрылтайды шақыру жаңа ханды сайлау процедурасымен байланысты деп санайды, сондықтан Талас құрылтайында Хайду ханы деп жариялау керек еді. Сонымен бірге бірқатар зерттеушілер кез келген құрылтайдың шақырылуы жаңа ханды сайлау рәсімімен тікелей байланысты болғанын алға тартады. Осы тұрғыдан алғанда, Талас құрылтайының негізгі мақсаты – Хайдун хан ретінде жариялау болғаны анықталады. Бұл жағдай құрылтайдың тек кеңес беру органы ғана емес, сонымен қатар биліктің заңдылығын бекітетін жоғарғы институт ретінде әрекет еткенін көрсетеді. Осылайша, Талас құрылтайы көшпелі империялық дәстүрдегі билік легитимациясының жарқын үлгісі ретінде қарастырылады.

Отандық зерттеуші Қ.Өскенбай «Талас құрылтайының шақырылуының нақты себептері қандай болғаны бізге белгісіз» [24, 139-б.]. Шыңғыс ханның отбасына мұра етіп қалдырған саяси жүйеге тән шиеленісті тудырған екі мәселені қарастыру қажет болуы мүмкін. Бірінші мәселе мал шаруашылығы қоғамының жайылымдардың аумақтық базасын құру қажеттілігіне байланысты. Бұл мәселе көшпелі қоғамның негізгі тірегі болып табылатын мал шаруашылығының тұрақтылығы мен дамуына тікелей қатысты. Екіншісі – билікті мұрагерлікпен иемденудегі түркі-моңғол бейнесі. Бұл мәселе, әсіресе Шыңғыс ханның мұрагерлері арасында билікке талас болған кезеңде аса маңызды болғаны сөзсіз.

Талас құрылтайының тарихи маңызы туралы отандық зерттеуші И.А. Мустакимов өз еңбектерінде арнайы тоқталады. Бұл оқиғаны саралай отырып, ортағасырлық парсы тарихшысы Рашид ад-Диннің еңбектеріне сүйене отырып, XIV ғасырда Шыңғыс ұрпақтары арасында қалыптасқан «ұлыстық» жүйенің негізін қалауға Талас құрылтайының ықпал еткенін нақтылайды. Ол Таласта өткен құрылтай тек жекелеген билік мәселелерін шешумен шектелмей, империя ішіндегі ұлыстар арасындағы билік пен территориялық құрылымды қайта реттеудің бастауы болды. Бұл құрылтай нәтижесінде ұлыстардың саяси дербестігі күшейіп, әр ұлыстың билеушісі өз иелігінде дербес саясат жүргізуге мүмкіндік алған. Осылайша, Талас құрылтайы кейінгі кезеңдердегі саяси бытыраңқылық пен Шыңғыс әулетінің ішінде биліктің бөліну үдерісіне жол ашқан маңызды тарихи белес ретінде бағаланады. 1269 жылғы құрылтайдан кейін Моңғол империясы шартты түрде бөлініп, ыдырай бастады [25, 150-б.].

«Көшпелі империя» түсінігіне анықтама берген Н.Н. Крадин оның даму динамикасы мен құлдырау себептерін анықтайды. Шетелдік зерттеулердегі мәліметтерді талдай келе, «көшпелі империяның» жалпылама анықтамасын жасайды. Бұл анықтамасында «көшпелі империя» дегеніміз «әскери иерархиялық принцип бойынша ұйымдастырылған көшпелі қоғам». Бұл анықтаманы кеңейте келе оның бірнеше сипаттамасын жазады. Оның ішінде империяның әкімшілік бөлінуі; әлеуметтік иерархия; әскери «ондық» жүйесі; билікті мұрагерлік жолмен иелену және құралтай жиналысы бар [26, 245-б.]. Осылайша, орта ғасырдағы көптеген көшпелі мемлекеттерде құрылтай саяси биліктің ажырамас бөлшегіне айналды. Құрылтай арқылы жаңа хан сайлау, маңызды сыртқы саяси шешімдерді бекіту және империяның ішкі тұрақтылығын сақтау мәселелері шешіліп отырған. Түркі-моңғол, одан кейінгі Қазақ хандығы кезеңінде түрлі үлгілері қалыптасып, жетілдіріліп отырды.

Қорытынды. Құрылтай – ерте көшпелі мемлекеттерден бастау алған, маңызды мәселерді талқылайтын ресми кеңес. Құрылтай тек саяси мәселелер талқылайтын жиын емес, көшпелі қоғамның билік құрылымының, демократиялық дәстүрінің, ел бірлігін сақтаудың маңызды тетігі болған. Моңғол империясы кезеңінде құрылтай биліктің жүйелі басқару формасына айналған саяси институт саналды. Шыңғыс ханның билікке келуінен бастап, ел тарихында хан сайлау, салық жүйесі, әскери жорықтар ұйымдастыру, хан сайлау және басқа да саяси мәселелер тек жоғары билік өкілдері, қолбасшылар мен нояндардың қатысуымен өткізілді. Сондықтан да моңғол кезеңінде құрылтай мемлекеттің барлық саласына ықпал ететін саяси кеңеске айналды. Моңғол империясында құрылтай құқықтық және әскери де қызмет атқарды. Құрылтайды қаған немесе хандар ғана шақыра алды, Қабылданған шешім бүкіл империя үшін міндетті саналды.

Қазақ хандығының құрылуымен түркі-моңғол дәстүрін жалғастырған кеңес қалыптасты. Онда хан сайлау, әскери жорықтар ұйымдастыру, ру-тайпалар арасында саяси-шаруашылық және т.б. мәселелер қарастырылды. Мұндай құрылтайлар Қозыбасы, Мәртөбе, Күлтөбе, Қаракү, Ордабасы, Түркістан аймақтарында өткізілді.

Құрылтайдың билікті заңдастыру тетігі ретіндегі қызметі моңғолдар кезеңінде қалыптасты. Билік мұрагерлікке ғана емес, халықтың және ақсүйектердің келісіміне негізделді. Бұл – құрылтайдың демократиялық элементтері бар саяси механизм екенін көрсетеді.

Көшпелі мемлекеттер үшін құрылтай дала демократиясының бірлесіп шешім қабылдау, ақылдасу, шешім шығару дәстүрінің дамығандығын көрсетті және тұрақтылық пен бірлісті қамтамасыз етті. Түркі кезеңінен бастау алған құрылтай, халықтық кеңес Моңғол империясы мен Қазақ хандығы дәуірінде де өз жалғасын тауып, мемлекеттік басқару жүйесінің ажырамас бөлігіне айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Наурызқанқызы Ж. «Оғызнама» мәтінінің лексикалық ерекшеліктері // А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. – 2015. – №4. – Б. 62-66.
2. Джованни дель Пано Карпини. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Перевод А.И. Малеина. – СПб.: издание А.С. Суворина, 1911. – 224 с. – С. 38
3. Gerelbadrakh J. Is it “Great Convention” or “Council of the Wisers”? // Олон улсын монголч эрдэмтний Х их хурал. The 10 th International Congress of mongolists. ИлтгэлҮҮдийн товчлол. Summaries of Congress Papers. Улаанбаатар, 2011. Т. 55-56.
4. Крымский А. Курултай. Энциклопедический словарь. Т. XVII. Култагой – Ледь. Издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг). И.А. Ефрон. – СПб: Типо-Литография И.А. Ефрона. 1896.
5. Юрченко А.Г. Элита Монгольской империи: время праздников, время казней. – СПб.: Евразия, 2012. – 431 с.
6. Султанов Т.И. Чингиз-хан и его потомки. – Алматы: Мектеп, 2011. – 152 с.

7. *Rachewiltz I. de. Index to The Secret History of the Mongols. Bloomington: Indiana University Publications Uralic and Altaic Series. 1972. Vol. 121.*

8. *Кенжалин Қ.К., Балтабай Д.Ә. «Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін моңғол сөздерінің семантикасы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2024. – №4(149). – Б. 302-313.*

9. *Doerfer Gerhard. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I. – Wiesbaden, 1963. – P. 557.*

10. *Березгин И.П. Словарь татарского языка с начертанием слов русскими буквами, с повторением их по-татарски и с переводом на русский язык. – Уральск: Уральская областная типография, 1914. – 253 с.*

11. *Уэзерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира / пер. с англ. Е.Лихтеништейна. – М.: АСТ; Вла димир: ВКТ, 2008. – 493 с.*

12. *Алеева Г.У. Сравнительно-историческая и этимологическая характеристика тюркских слов «Киңәш» и «Корьлтай» // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Филологические науки». Том 2(68). – 2016. – №3. – С. 347-352.*

13. *Скрынникова Т.Д. Судопроизводство в Монгольской империи // Altaica VII. – М., 2002. – С. 163-174.*

14. *Қазақстан тарихы. Энциклопедия // Ред. басқарған З.Е. Қабылдинов. – Алматы: Литера-М, 2019. – 848 б.*

15. *Қазақ әдеби тілінің сөздігі / Құраст. Малбақов М., Оңғарбаева Н., Үдербаев А. және т.б. – Қ – М. – Алматы, 2011. – Т. 10. – 752 б.*

16. *Древнетюркский словарь / Ред. Наделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М., Боровкова Т.А., Дмитриева Л.В., Зырин А.А., Кормушин И.В., Летягина Н.И., Тугушева Л.Ю. – Л., 1969. – 715 с.*

17. *Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи: Закат и падение Римской империи: в 7 т. / пер. с англ. М.: ТЕРРА – книжный клуб, 2008. Т. 3. – 624 с.*

18. *Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. – М., 1959. – 169 с.*

19. *Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том II. – М.-Л., 1960. – 248 с.*

20. *Почекаев Р.Ю. Эволюция курултая в позднесредневековых тюрко-монгольских государствах // Средневековые тюрко-татарские государства. – Выпуск 4. – 2012. – С. 113-117.*

21. *Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург: изд. на иждивение гр. С.Г. Строганова, 1884. – 564 с.*

22. *Миргалеев И.М. Распад Монгольской империи: Таласский курултай // Золотоордынское наследие. Вып. 3. – Казань: Ин-т истории им. Ш.Марджани, 2019. – С. 47-50.*

23. *Бартольд В.В. Сочинения. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Т. 1. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963. – 763 с.*

24. *Усманова Э.Р., Ускенбай К., Антонов М.А. В поисках исторического ландшафта Таласского курултая 1269 года // Вестник МИЦАИ. Вып. 32. Смагуловский сборник. – Самарканд, 2021. – С. 137-144.*

25. *Мустакимов И.А. Улус Джучи – Золотая орда: названия государства в средневековых источниках // Тюркологические исследования. – 2022. – Т. 5. – №1. – С. 8-101.*

26. *Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. – Алматы, 2007. – 416 с.*

References:

1. Nauryzqanqyzy Zh. «Ogyznama» matininin leksikalyk erekshelikteri [Lexical features of the text "Oguznama"] // A. Baitursynly atyndagy Til bilimi institutynyn «Tiltanym» zhurnaly. 2015. №4. B. 62-66. [in Kazakh]
2. Dzhovanni del' Plano Karpini. Istoriya Mongalov. Gil'om de Rubruk. Puteshestvie v Vostochnye strany [Guillaume de Rubruck. Travel to the Eastern countries] / Perevod A.I. Maleina. – SPb.: izdanie A.S. Suvorina, 1911. 224 s. S. 38. [in Russian]
3. Gerelbadrakh J. Is it “Great Convention” or “Council of the Wise”? // Olon ulsyn mongolch erdemtni H ih hural. The 10 th International Congress of mongolists. IltgelYYdijn tovchlol. Summaries of Congress Papers. Ulaanbaatar, 2011. T. 55-56.
4. Krymski A. Kurultai. Enciklopedicheski slovar' [The Kurultai. The Encyclopedic Dictionary]. T. XVII. Kultagoi – Led". Izdateli: F.A. Brokgauz (Leipzig). I.A. Efron. SPb.: Tipo-Litografiya I.A. Efrona. 1896. [in Russian]
5. Yurchenko A.G. Elita Mongol'skoi imperii: vremya prazdnikov, vremya kaznei [The elite of the Mongol Empire: the time of holidays, the time of executions]. SPb.: Evraziya, 2012. 431 s. [in Russian]
6. Sultanov T.I. Chingiz-han i ego potomki [Genghis Khan and his descendants]. Almaty: Mektep, 2011. 152 s. [in Russian]
7. Rachewiltz I. de. Index to The Secret History of the Mongols. Bloomington: Indiana University Publications Uralic and Altaic Series. 1972. Vol. 121. [in English]
8. Kenzhalin K.K., Baltabaj D.A. «Shezhire-i terakime» enbegrinde kezdesetin mongol sozderinin semantikasyny [Semantics of Mongolian words found in the work "shezhire-I terakime"] // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ul'tyq universitetinin habarshysy. 2024. №4(149). B. 302-313. [in Kazakh]
9. Doerfer Gerhard. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I. Wiesbaden, 1963. P. 557. [in English]
10. Berezgin I.P. Slovar' tatarskogo yazyka s nachertaniem slov russkimi bukvami, s povtoreniem ih po-tatarski i s perevodom na russkij yazyk [Russian Russian dictionary with spelling of words in Russian letters, with their repetition in Tatar and with translation into Russian]. Ural'sk: Ural'skaya oblastnaya tipografiya, 1914. 253 s. [in Russian]
11. Uezerford Dzh. Chingiskhan i rozhdenie sovremennogo mira [Genghis Khan and the birth of the modern world] / per. s angl. E. Lihtenshtejna. M.: ACT; Vla dimir: VKT, 2008. 493 s. [in Russian]
12. Aleeva G.U. Sravnitel'no-istoricheskaya i etimologicheskaya harakteristika tyurkskih slov «Kinash» i «Koryltai» [Comparative historical and etymological characteristics of the Turkic words "Kinash" and "Koryltai"] // Uchenye zapiski Krymskogo federal'nogo universiteta imeni V. I. Vernadskogo. Seriya «Filologicheskie nauki». Tom 2(68). 2016. №3. C. 347-352. [in Russian]
13. Skrynnikova T.D. Sudoproizvodstvo v Mongol'skoi imperii [Judicial proceedings in the Mongol Empire] // Altaica VII. M., 2002. S. 163-174. [in Russian]
14. Kazakhstan tarihy. Enciklopediya [History of Kazakhstan. Encyclopedia] // Red. baskargan Z.E. Kabyldinov. Almaty: Litera-M, 2019. 848 b. [in Kazakh]
15. Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] / Malbakov M., Ongarbaeva N., Yderbaev A. Almaty, 2011. T. 10. 752 b. [in Kazakh]
16. Drevnetyurkski slovar' [Ancient Turkic Dictionary] / Red. Nadelyaev V.M., Nasilov D.M., Tenishev E.R., Shcherbak A.M., Borovkova T.A., Dmitrieva L.V., Zyrin A.A., Kormushin I.V., Letyagina N.I., Tugusheva L.Yu. L., 1969. 715 s. [in Russian]
17. Gibbon E. Istoriya upadka i razrusheniya Rimskoi imperii: Zakat i padenie Rimskoi imperii [The Story of the Decline and Fall of the Roman Empire: The Decline and Fall of the Roman Empire]: v 7 t. / per. s angl. M.: TERRA, 2008. T. 3. 624 s. [in Russian]
18. Sherbak A.M. Oguz-name. Muhabbat-name. Pamyatniki drevneujgurskoi i starouzbekskoi pis'mennosti [Oguz is a name. Muhabbat-nameh. Monuments of ancient Uighur and Old Uzbek writing]. M., 1959. 169 s. [in Russian]

19. Rashid-ad-din. *Sbornik letopisei [Rashid al-din. Collection of chronicles]. Tom II. M.-L., 1960. 248 c. [in Russian]*
20. Pochekaev R.Yu. *Evolyuciya kurultaya v pozdnesrednevekovyh tyurko-mongol'skih gosudarstvah [The evolution of the Kurultai in the Late Medieval Turkic-Mongolian States] // Srednevekoveye tyurko-tatarskie gosudarstva. Vypusk 4. 2012. S. 113-117. [in Russian]*
21. Tizengauzen V.G. *Sbornik materialov, odnosyashchihsya k istorii Zolotoi Ordy [Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T. 1. Izvlecheniya iz sochinenij arabskih. Sankt-Peterburg: izd. na izhdivenie gr. S.G. Stroganova, 1884. 564 s. [in Russian]*
22. Mirgaleev I.M. *Raspad Mongol'skoi imperii: Talasski kurultai [The Collapse of the Mongol Empire: The Talas Kurultai // Golden Horde Heritage] // Zolotoordynskoe nasledie. Vyp. 3. – Kazan': In-t istorii im. Sh. Mardzhani, 2019. S. 47-50. [in Russian]*
23. Bartol'd V.V. *Sochineniya. Turkestan v epohu mongol'skogo nashestviya [Essays. Turkestan in the era of the Mongol invasion]. T. 1. M.: Izd-vo vostochnoi literatury, 1963. 763 s. [in Russian]*
24. Usmanova E.R., Uskenbai K., Antonov M.A. *V poiskah istoricheskogo landshafta Talasskogo kurultaya 1269 goda [In search of the historical landscape of the Talas Kurultai in 1269] // Vestnik MICA. Vyp. 32. Smagulovskij sbornik. Samarkand, 2021. S. 137-144. [in Russian]*
25. Mustakimov I.A. *Ulus Dzhuchi – Zolotaya orda: nazvaniya gosudarstva v srednevekovyh istochnikah [Jochi Ulus – Golden Horde: names of the state in medieval sources] // Tyurkologicheskie issledovaniya. 2022. T. 5. №1. S. 8-101. [in Russian]*
26. Kradin N.N. *Kochevniki Evrazii [The Nomads of Eurasia]. Almaty, 2007. 416 s. [in Russian]*